

В. СІЧИНСЬКИЙ

УКРАЇНСЬКА ПОРЦЕЛЯНА

ФИЛАДЕЛФІЯ

БІБЛІОТЕКА УКРАЇНСЬКОГО МИСТЕЦТВА

UARTLIB.ORG

UARTLIB@GMAIL.COM

В. СІЧИНСЬКИЙ

УКРАЇНСЬКА
ПОРЦЕЛЯНА

ФИЛАДЕЛФІЯ, 1952

ВИДАВНИЦТВО „АМЕРИКА“

ВЕЛИКІ природні багатства української землі дають необмежені засоби для розвитку промисловості в різноманітних напрямках і галузях виробництва. Ці природні засоби України в багатьох випадках значно перевищують можливості сусідніх країн і народів, але не були в належній мірі використані, були бо зукіті чужою експлоатацією на шкoду українського народного господарства.

Українська минувшина багата фактами великого розвитку промисловості в різноманітних ділянках виробництва, тільки ті факти призабуті або були представлені в невідповідному освітленню. Натомість, безстороння дослідча праця не тільки ознайомить нас з українською світлою минувшиною, але дасть нам передумови для будучого розвитку поодиноких ділянок промислового, ужиткового виробництва. Вивчаючи причини та умови народження, розцвіту та упадку окремих галузів мистецького промислу, зясуємо собі, які саме вироби мають відповідний ґрунт для свого успішного розвитку і які існують спроможності і засоби для удосконалення.

Оцей огляд ставить своїм завданням подати історію одної з тих галузів мистецького промислу, що має на Україні всі природні та господарські дані для свого розвитку, а який вже в минулих віках досягав високого мистецького і технічного рівня.

Порцеляновий посуд — це один з найбільш поширених артикулів широкого, щоденного вжитку. До дого ж артикул найбільш цінений, а у виробництві і торгівлі — найбільш рентабельний. Не зважаючи на всі найновіші винаходи штучних матеріалів і „пластик“, жадна з них не може заступити і дорівняти високої якості порцеляни, особливо в столовому посуді.

Ще донині різні фірми світової продукції оберігають свої секрети цього, досить складного, виробництва порцеляни. Але в найбільшій мірі має значіння якість спеціальної каолінової глини, з якої власне виробляється порцеляна. Деякі землі, якраз не мають відповідної глини, наприклад Північна Америка, і тому всі намагання досягнути високої якості порцелянових виробів, не увінчалися повним успіхом. Крім того, для мистецького виконання, особливо декорації порцеляни, мусить бути неабияка мистецька культура і кадр вироблених майстрів і мистців. Тсму ЗДА ще і досі примушені спроваджувати кращий порцеляновий посуд з Англії, Франції, Німеччини, Чехії, Японії.

Україна посідає найкращі гатунки каолінової глини, придатної для порцелянових виробів, уздовж українського т. зв. гранітового масиву, від Волині через Козятин-Умань, до берегів Озівського моря. Каолінове багатство України, з геологічного становища, не велике, все таки т. зв. первісні родовища, найбільш відповідні для здобування і виробництва, досягають по обрахунку 1927 року — понад 25,000,000 тон. До того ще ліпші гатунки мають лише 1% домішки оксиду заліза (Fe_2O_3), що вважається за високоякісні. З цієї каолінової глини виходить найкращі гатунки порцеляни, фаянсу і „кам'яного посуду“. Коли випалений посуд має молочно-матовий колір, то називають його фаянсом. Коли, крім того полва ще й прозора — називаємо порцеляною. Коли ж полва не досягає молочного кольору і не прозора — то такий фабрикат зветься кам'яним посудом. Крім того, цей останній не може досягнути потрібної рівності поверхні, а стінки посуду, звичайно грубі. Найтонкіші і найбільш тривалі стінки посуду досягаються лише в порцеляні і тому вона найбільш ціниться. Порцеляна, крім виробу столового найдорожчого посуду, зживається також у важливих видах промислу: електротехнічного, хемічного, гумового, поліграфічного і паперового.

Найкращі родовища каолінової глини на Волині виступають вздовж ріки Тетерева, коло Корця, Дермані, Шепетівки, Дубівки, Клянки, Кисилівки, Барашу, Немильні, Тартаків, Полонного, Славути, Хроліна. Продовженням волинських покладів служать на Київщині родовища поміж Бердичевом і Мінцемем, особливо поміж Білою Церквою і Києвом. На Поділлі — в сточищі Бога, особливо добрі коло Жмеринки, на Ямпільщині, коло Липовця, Райківців, Ванянки, Турбова. На Чернігівщині — в Полошках коло Глухова. Мало досліджені родовища є також на Запоріжжі, Донбасі, Приозів'ї і Таврії, зокрема коло Маріуполя, Слісавета. В Галичині — коло Рави Рускої і Заліщиків. На Закарпатті коло Берегова, Мукачєва, Хусту, Великого Бичкова, Дубричнів.¹

ВИРОБИ з опаленої глини були відомі і досягали на Україні високого технічного і мистецького рівня від найдавніших, передісторичних часів, ще кілька тисяч років до Р. Хр. Славнозвісна Трипільська чи Передеченська культура мальованої кераміки датується 3,000—2,000 років до Хр. В старокняжчу добу IX—XIII ст. техніка керамічних виробів на Україні стояла на небувалій висоті. Мистецька кераміка зосібна мальований посуд, особливого розвіту досягнув у козацьких часах XVII—XVIII століть. Тоді ж удосконалено технічну полвану посуду, що близько стояла до порцеляни. В останній чверті XVIII ст. керамічне мистецтво на Україні, як і в цілій Європі, зазнало великих змін, як в технічних засобах, так і в самій організації праці. Спричинявся до того нові винаходи та удосконалення, що давали можливість провадити виробництво на більшу скалю.

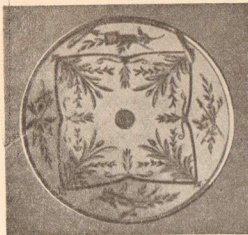
В 1673 р. Louis Porterat винаходить так звану „мяку порцеляну“ (pate tendre). Коло 1708 р., завдяки шуканням Böttger-a і Tschirnhausen-a, з'являється т. зв. „тверда порцеляна“. В 1710 р. повстає перша порцелянова фабрика в Майсені, під проводом Й. Бетгера, а вже в половині XVIII-го століття порцелянове виробництво поширюється в Німеччині, Франції, Англії і загалом в усіх країнах тодішньої Європи.

Корецька порцеляна: ваза

В поширенні порцелянового фабричного виробництва на Україні, був не тільки пригожий ґрунт в сировихах і матеріалах, але також в майстрах і робітниках керамічного виробництва. На Україні порцелянові фабрики повстають переважно по більших дворах землевласників з так званою „аграрною“ організацією праці, коли то більші і менші землевласники, у яких були скучені матеріальні засоби, почали на більшу скалю використовувати великі природні багатства української землі, з покладами чудової каолінової глини різних родів і гатунків та користуючись українськими ремісниками, що були добре ознайомлені з керамічним виробництвом.² Як побачимо нижче, ця українська глина була остільки добра для різних порцелянових, фаянсових і майолікових виробів, що її ще в кінці XVIII і поч. XIX ст. вивозили українськими возами до Московщини, Польщі і навіть до Німеччини!

Проекти заснування порцелянових фабрик на Україні були ще в 60 роках XVIII ст. і то заходами підприємливої козацької старшини. І так знаємо, що в 1768 р. хтві заложити порцелянову фабрику в Полошках на Чернігівщині (в 10 км. від Глухова) військовий товариш Роман Кошиць, що був довгий час військовим канцеляристом у Генеральній Військовій Канцелярії в Глухові. В листі Р. Кошиць 1768 р. до „Мако-російської Колегії“, говориться, що порцелянова фабрика в Полошках мала б виробляти „дорогі живописні печі“, себто мальовані кахлі для pokojових печей та посуду. Щодо самої каолінової глини для порцеляни, то вона — за словами Р. Кошиць — в Полошках остільки добра, що її „по тисячі пуд“ купували і вивозили до Московії, Польщі і Німеччини для порцелянових фабрик.³ Іншу кварцеву глину чи то пісок в Полошках зживали для місцевих гут (фабрик скла) в Глухові і Глухівщині. По-друге, виник проєкт заснування порцелянової фабрики в Полошках

Корецька порцеляна:
тарілка з кавового сервісу

чи цінні поклади полошканської глини, які, до речі кажучи, були не великі, зовсім не вивезені з України вже „модерними, стаханівськими“ засобами комунікації і комунізації?..

Найбільше порцелянових фабрик кінця XVIII і початку XIX стол. було на Волині, де існують одні з найкращих покладів білої каолінової глини, особливо в околицях Любарта, Баранівки, Корця, Полонного Шепетівки.

НА СТАРШУ документальну звістку про порцелянову фабрику на українських землях маємо з 1783 р., імено про фабрику в Чуднові над Случою, Житомирського повіту на Волині, що належала Проту Потоцькому.⁴ Також інші більш фабрики повстали на Волині — Корці коло 1790 р., Томашіві 1795 р., Баранівці 1797 р. З Волині порцелянове виробництво прийшло до середньої України, де найбільшого значіння набирають славні фабрики Миклашевських на Чернігівщині і київського магістрату в Межгір'ю коло Києва.

Література про волинські порцелянові фабрики дуже бідна, а навіть по більшій фабриці в Корці, Томашові, Баранівці та Городищі нема окремих розвідок. Тому доводиться збирати відомості по крихтах, порозкидувані по різних записках і виданнях. Самі виробі тепер дуже рідкі, навіть по музейних збірках. В свій час автор цих рядків обідав більш музейні збірки Польщі, де ще, порівнюючи, найбільше можна зустрінути волинські порцелянові виробі XVIII.—XIX. стол. Кращі збірки чи, точніше кажучи, поодинокі експонати, мають Народний му-

зей у Варшаві і Кракові, Музей Орд. Замойських у Замосто, Музей Чорторських у Кракові. На українських землях гарну збірку мав Мистецько-Промисловий Музей у Львові, що донедавна був у польській адміністрації. При своїх студіях цих усіх збірок волинської порцеляни, автор особливо скористав із львівських збірок, завдяки ласкавості б. директора музею п. Теслі. Додучені тут фотографії волинської порцеляни, виконував автор безпосередньо з самих музейних експонатів.

Корецька порцеляна: З кавового сервісу

КОРЕЦЬКА найбільша й одна з найкращих порцелянових фабрик, була в містечку Корці, над допливом Случа — Корчином. Корець — це стародавнє українське місто княжої доби, що згадується в наших літописах ще в 1150 році під назвою Корчеськ. Корецька фабрика була заложена кн. Йосипом Чорторським у 1783 р., а почала виробляти порцеляну в 1790 р. Родина Чорторських колись належала до української старшини, згодом перейшла на римо-католицьку віру й спольонізувалась. Й. Чорторський заложив Уділове Товариство (компанію) з уділами від 100 до 10.000 золотих. А щоб поставити виробництво на висоті закордонних, Уділове Товариство закликло майстрів із закордону, головю з Саксонії, де порцелянове виробництво стояло на високому рівні. На чолі корецької фабрики стали брати Франсуа і Мішель Мезери (*Mezer*), що походили з Угорщини, а працювали у славній порцеляновій фабриці в Севр у Франції.

Матеріали для корецької фабрики були виключно українські. Білу каолінову глину брали у селі Дубровиці, у віддаленні кількох кілометрів від Корця. Кремій — з міста Крем'янець, а крейду з Ямполя⁵. Вже в найближчих роках по заснуванні корецької фабрики, виробництво досягло таких великих розмірів, що в 1793 р. тут працювало коло 1.000 робітників, було 86 токарських верстатів і місячно виробляли до 20.000 штук ріжного посуду. В одному лише малярському відділі працювало 73 малярів під провідом Собінського. Серед малярів особливо

Баранівська порцеляна

не працювали. Один із них, Франсуа, після поділу Польщі 1795 р., осів у Томашеві, де коло 1800 р. наново урукує порцелянову фабрику, засновану ще в 1795 р. Зінову Мішель Мезер вибудував порцелянову фабрику в Городищі над Случом.

Корецьку фабрику наново відбудовано в 1801 році, а від 1804 р. директором її став Француз *Merault* із відомої фабрики в Севр, звідки Мероль привіз і майстрів. Працюючи до 1815 р., Мероль підніс фабрику на високий рівень, педібно до доби Мезерів. Згодом під керівництвом *Petion*-а корецька фабрика почала хилитися до упадку і зовсім була закрита в 1832 р.¹⁰

Фірмовим знаком корецької фабрики був підпис „*Korzec*“ і „Корець“, також „всевидюче око“ (око в трикутнику) або одно і друге разом. До 1797 р. цей знак виконувало золотом, від 1800 р. уживалося блакитне око без підпису, а від 1815 р. до 1831 р. те саме око з підписом „Корець“ (кирилицею), виконане червоною фарбою. Порівнюючи рідко зустрічаємо дату виконання (1814, 1815, 1827—1829).

Якість корецької порцеляни з технічного боку відповідає всім вимогам найкращих гатунків порцеляни — вона тверда, маса незвичайно біла або кремова, полива дуже тривка, одностайна, рівна, а при тім блискуча і прозора. Дуже тривка також розмальовка і позолота з червоним відтінком. Форми і декорація виробів, як чайові і кавові сервіси, тарілки, вази, мисочки, філіжанки т. ін. найбільше взорувалися на вироби саксонські, віденські, северські і частинно на англійські, як *Derby* і *Wedgewood*.¹¹ Згодом корецькі вироби стають більше оригінальними і втворюють свій власний характер і стиль. Під мистецьким оглядом стоять на високому рівні, щодо форми і декорації. Як свідчать музейні збірки, і передусім Промислового музею у Львові, спочатку приходять зразки в стилі Людовика XVI, а з початком XIX ст. — ампір. З перших

виробів, особливої уваги заслуговує один кавовий сервіс (гл. долучені ілюстр.) витончено-простих форм, з чітко вирісаними орнаментами та дуже гарним рисунком в зелених, брунатних і сірих кольорах. Тарілочки цього сервісу відзначаються особливо дотепним поділом площі, де розміщено ніби квадратову серветку, з чудовою комбінацією орнаментальних мотивів, витриманих в спокійних, але багатих формах, з чітким і тонким рисунком. У виробах ампірових часів (ріжнородні вази, посуд), крім орнаментальних мотивів античного характеру, арматур, гляядя та ін., зустрічаються красиві, архітектурні мотиви тощо. Особливо гарна одна ваза для компоту чи подібної страви (Мист.-промисл. музею у Львові, — гл. долучену репродукцію), з прекрасною ампіровою орнаментикою, де оригінально трактований „меандр“, що тут репродукуємо.

Рисунок корецьких виробів поч. XIX ст. ще більше витончений, але сушій і штивній, тоді, як техніка виробів не уступає першим виробам кінця XVIII ст. Спеціально в барвах тепер переважають контрастувачі темно-брунатні тони з білою, „мармурово“-молочною і золоту фарбою. Поруч з тим зустрічаємо дуже інтересну орнаментіку з розслинними мотивами двох родів — зовсім натуралістичну (сунці, дубове листя, овочі тощо) і другу — стилізовану. Ця орнаментіка прецікава тим, що в ній відбилися впливи місцевої української рослинності (трави, колоски, полеві квіти, листя), що впроваджувалися місцевими мистцями-малярями та своєрідно стилізувалися, з великим відчуттям декоративності. Такий високий технічний і мистецький рівень корецької порцеляни сприяв їх великому поширенню, не тільки на цілій Україні, але і в сусідніх країнах, зокрема в Польщі і Московщині.

ТОМАШІВ — це другий на Воллі важливий осередок порцелянового виробництва. Фабрика була заложена ординариятом Замойського в 1795 р., та після 1797 р. стала під керівництвом згаданого Мішеля Мезера. Спочатку продукція тут обмежувалася фаянсами і т. зв. кам'яними виробами на англійський взірць, а тому, що з технічного боку була виконана дуже добре, то мала великий збут на цілій Україні,

Баранівська порцеляна

зокрема у Львові, Ярославі, на Буковині, а також у Польщі, Угорщині і Молдавії. Вистарчать сказати, що річно томашівська фабрика виробляла до 480 туннів тарілок і 20.000 штук іншого посуду.¹² Від 1806 р. у томашівській фабриці робили також спроби виробляти порцеляну. Останні вироби дуже рідкі, відзначаються великою мистецькою варістю, переважно в стилі ампір, з гарними формами і мальованим.

Цікаво, що глину до томашівської фабрики спроваджували аж з-під Рави Руської в Галичині! Тому після розподілу Польщі в 1809 р., коли Рава Руська відійшла до Австрії, а Томашів до „Варшавського герцогства“ згодом під Росію, — то за браком матеріалу виробництво постійно скорочувалося і зовсім припинилося в 1834 році.¹⁴ Фірмовим знаком томашівської фабрики часів Мезера було — три списи і герб Замойських з підписом міста та імені Мезера. Наново засновано фабрику в Томашеві в 1842 р., під проводом Р. Вендлера, яка існувала до 1896 р.¹⁵

БАРАНІВКА над Случем — це третя з найбільших порцелянових фабрик на Волині, заложена в маєтності Валеських, за ініціативою Франсуа Мезера, котрий сюди переселився після пожежі корецької фабрики 1797 р. Фабрика мала 6 великих печей і брала глину таки в самому містечку. Там є величезні верстви доброї каолінової глини, так само, як і в сусідньому селі Буртині. Рід Мезерів провадив фабрику до кінця XIX ст., але в половині XIX ст. якість виробів значно підупала. Найбільший розцвіт фабрики припадає на роки 1815—1840, коли працювало коло 100 робітників.¹⁶

Завдяки прекрасній каолінової глині, баранівські вироби виходили високоякісними і дорівнювалися корецьким. Столові сервіси, аптекарські посуд, декоративні тарелі і чотирокутні плитки з кресвидами романтичних руйн і навіть фігур — всі ці вироби свого часу були широко відомі в краю.¹⁷

В орнаментальних мотивах, в одміню від корецьких виробів, у більшій мірі відбилися впливи української народної орнаментики — злегка стилізованих мотивів квітів, найчастіше тюльпанів та гвоздиків (гл. ілюстрація). Сама композиційна розвязка розпису і спосіб прикрас баранівських виробів близько стоїть до моравського фаянсу, зокрема дзбанків **Fr. Proksa** з Вишкова з років 1783—1787.¹⁷

Фірмовим знаком баранівської фабрики звичайно була назва „**Baranowka**“ і згодом „**Барановка**“, рідше „**Ф. Мезер**“. Зустрічаються також надписи з роками 1806 і 1808.

ГОРОДНИЦЯ, в 25 км., від Корця, належала тому самому власникові, що і корецька фабрика. Городницька порцелянова фабрика розпочала своє виробництво між роками 1797—1803, мала 7 печей з 70 робіт-

никами та існувала до 1834 р., ріжні фази свого розвитку та підупаду. Глину спроваджувано, переважно, з Дубіанки, а креміль з берегів Случа. Спочатку виробляла дуже легкий і гарно поливаний кольоровий фаянс і орнаментований посуд, що дорівнювалося англійським, на котрий і взорувалося. Між іншим, виробляли тут т. зв. „англійське снідання“ — начиння оздоблене пластичними фігурками. В новіші часи в городницькій фабриці виробляли також порцеляну, але ці вироби вже не дорівнювали корецьким і баранівським виробам. В 2-ій чверті XIX ст. городницька фабрика почала підупадати, не маючи змоги конкурувати з англійськими виробами, головню Вєдзьуда, які спроваджувалися через Одесу. В 1856 р. фабрику відновлено і поширено, спроваджено майстрів з Чехії і Франції. Тоді працювало до 350 робітників, під дирекцією І. Грабовського.

За фірмовий знак городницька фабрика спочатку вживала надпис в обрмованню „**P. S. L. R. Horodnica**“ і „**Фаб. Городницькой**“ з короною вгорі. Згодом лише одне слово „**Городница**“ кириллицею або латинкою, відбитою фарбами чорною, червоною, рідше синьою й бронзовою, часами з зазначенням року.

На Волині, від початку XIX стол., працювало ще багато інших менших порцелянових фабрик і майстерень, в таких місцевостях, як Любарів, Житомир, Білотин, Ємільчин, Каминний Брод, Романів,¹⁸ Довбишів, крім того фабрика Смотрицьких і фабрика в Телсхангах на Поліссі. В Ємільчині виробляли порцеляну в рр. 1820—1825 із знаком „**Ємільчин**“, де працювало 200 робітників. В Довбишеві, Звягельського повіту, починаючи з 1840 р., фірмовим знаком було „**Довбишев**“ червоного кольору.

Значіння волинських фабрик, зокрема корецької, незвичайно велике в розвитку і поширенні порцелянового виробництва на цій Україні. Як було вище зазначено, родина Мезерів зложила кілька інших фабрик на Волині. А навіть славозвісна фабрика порцеляни в Межигір'ю коло Києва, завдячує своє існування корецькій фабриці. Іменно, перші майстри в Межигір'ю були привезені з Корця.

Межигірська порцеляна

Корзес.

Корзес

Корзесь
1828

КОРЗЕСЬ

1829

Корзес

К

Варгановка

Барановка
Пугре
828

В. В. В. В.

Барановка
828

Фелзерс

Ф. М.
Барановка

Городниця
1842

Городниця

Гора

Гордлиця

ванців. В 1800 р. головні будови вже закінчувалися, а в 1801 р. з'явилися перші Межигірські вироби.

Межигірська фабрика була одним із останніх більших підприємств київського самоврядування і один з проявів автономного устрою українських міст, що обстоювали свою господарську і політичну незалежність від російської адміністрації. Саме у 1802 р. Києву привернено, скасоване перед тим Московією, т. зв. магдебурзьке право, себто міське право самоврядування. З нагоди цієї події київський магістрат поставив навіть пам'ятник „Відновлення магдебурзького права міста Києва“. Але цей пам'ятник, побудований київським архітектором Андрієм Меленським в парку над Дніпром, дуже мозолив очі Москві. Щоб втерти всякі сліди того автономного устрою Києва, російська адміністрація в пол. XIX ст. придумала хитрий спосіб „перехрестити“ цей пам'ятник на „Пам'ятник хрещення Русь“. Мета була побожна і так ніхто не протестував, не підозрюючи, яка властива мета криється в лукавих головах російських губернаторів. Під цією назвою „Пам'ятник хрещення Русь“ колона фігурує ще й досі по різних підручниках... також і українських!

Межигірська порцеляна 2-ої пол. XIX в.: Тарілка з портретом Т. Шевченка

Успіх київського магістрату, що виробляв прекрасну і дорогу порцеляну, надто цікавив московське правління, так, що вже в 1803 р. урядовим наказом Межигірську фабрику було передано „у безпосередній догляд і розпорядження київського цивільного губернатора“, а в 1806 р. київський магістрат позбавлено навіть права одержувати з фабрики прибутки! В 1809 р. фабрика була поширена до 80 варстатів, але в наступному році велика пожежа знищила всі будови, матеріали і вироби. Відбудова почалася в тому ж році, так що в 1811 р. працювали вже на 32 варстатах; дальша відбудова цілої фабрики тривала ще до 1819 р. Тоді приходять найкращі часи в розвитку фабрики. Межигірські вироби досягають великої технічної досконалості, а попиту так збільшується, що фабрика не встигає виконувати всіх замовлень. Однак в двадцятих роках, через конкуренцію закордонних виробів, англійських, німецьких та інших і дешевого (хоч і драгтивного) московського „фарфору“, справи Межигірської фабрики погіршилися. Найбільше дошкулює їй „казонна“ адміністрація фабрики, особливо після її примусової передачі в 1822 р. під управу царського „кабінету двора“. Все і сам цар був заздрисний на мистецькі вироби порцеляни Києва! Через

Фірмові знаки Корзецької, Баранівської і Городницької порцелянових фабрик XVIII-XIX ст.

МЕЖИГІРСЬКА порцелянова фабрика, у відміню від волінських фабрик, була заложена київським магістратом, і це власне свідчить про громадський, демократичний характер промисловості, що це панував у серці України, як світла спадщина козацької республіки. Фабрика була заложена перед 1798 р., коли майстер Краніх почав робити спроби із знаменитої межигірської глини. Видатки київського магістрату, на будівництва та урядження фабрики, були значні, так що лише в роках 1798—1812 міська самоуправа видала на ту ціль 200.000 карбо-

КІЕВЪ

Кіевъ 52

1833

апреля

КІЕВЪ

МЕЖИГОРЬЕ

N. BARSKY. KIEW.

Фірмові знаки Межигірської порцелянової фабрики

КІЕВЪ
МЕЖИГОРЬЕ

КІЕВЪ

нездарну урядову адміністрацію фабрики, коли російські директори дбали лише про свою кишеню, дефіцит фабрики в 1848 році досягав 6.000 карбованців.¹⁹ Коло 1857 р. були спроби поліпшити технічну сторінку підприємства, заведено парового двигуна, запрошено з закордоню майстрів, але даремно. Московські „фахівці“, не вміючи провадити „соціалізованого“ чи то „удержавленого“ підприємства, за відомою московською методою, що існує і по цей день, віддали „державне підприємство“ в аренду до приватних рук. Перші такі арендари київські купці Барські, які провадили виробництво в роках 1858—1864, все таки потрапили ще, порівнюючи, добре вести справу. Виробництво розвивалося, самі вироби більше наближалися до місцевих потреб, навіть під мистецьким оглядом. З цієї доби заволодано ще найбільше виробів. Далі фабрика почала переходити до рук ріжних орендарів, які лише докінчували її руїну. І так фабрика заложена громадським способом — київською автономною самоуправою, зграбована московським урядом під плащиком „удержавлення“, опинилася в приватних руках, які лише визискували її для себе і для потреб московських вельмож... Останні спроби поліпшити виробництво були в 70-тих роках, а цілковито зліквідовано фабрику в 1874 році.²⁰

Фірмовим знаком межигірської фабрики, особливо в перших роках існування, був надпис „Кіев“, „Межигорье“, або два ці слова разом,

рідше з роком і місяцем. Найбільше поширений знак був на зразок англійських виробів: два леви, або лев і кінь, що підтримують картуш (шнт), з короною й надписом „Межигорье“ або „Mejigorie“. В роках 1858—1874 уживано зміненого знаку з надписом „N. Barsky Kiew“. Крім того існувало ще кілька інших варіантів з надписом „Кіев“ і „Межигорье“ (гл. ілюстр.).²¹

З майстрів межигірської фабрики було чимало чужинців з Саксонії, Прусії, Франції, Польщі, поруч з місцевими — київськими. Згадуються імена: Вімпер, Е. Шварц (1853). З місцевих мистців відоме було імя майляря і гравера І. Іванова (1842).

ВИРОБИ межигірської фабрики, подібно до корецьких, відзначалися високою технічною якістю, зокрема прекрасною поливою й рівнялим рисунком. Полива гладка, одностайна, переважно однокольорова, в чудових відтінках — зеленого тону з блідо-блакитними відблисками на виступаючих частинах і темно-блакитними в углибленнях. Бувають також тони блакитно-фіолетні, зовсім молочно-білі, рідше сирчавий і жовтий колір. Орнамента та рисунки в багатьох сервісах і ріжному посуді виконувалися однією фарбою, але є вироби в багатьох, ярих барвах, особливо на декоративних вазах, тарілках, церковних лямпадах та ін.

Межигірські вироби у великій мірі взурувалися на західно-європейські зразки — саксонські, віденські, шлезькі, англійські (Веджвуда). Але разом з тим в Межигір'ю, в більшій мірі, як у всіх інших порцелянових фабриках на Україні, відбився своєрідний український характер у типі виробів, формах і прикрасах. Самі вироби незвичайно ріжноманітні, як це свідчила найбільша збірка межигірської порцеляни Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Шевченка (був. міський) в Києві: столи сервіси, декоративні вази, тарілки, образки, ріжноманітні статуєтки разом з посудом чи окремо — як античні постаті, танцюристкі, пугга, фіанкіни, леви та фігурова різьба на релігійні теми — Розп'яття, євангельські сюжети, образи, лямпадки.²² До особливостей межигірських виробів належать такі роди українських народних виробів, як порцелянові писанки, крашанки і декоративні тарілки. Ці останні дуже ріжноманітні, і формою, і тематикою, рисунками і плоскорізьбою. Поруч з чисто орнаментальними мотивами, на тарілках змальовані українські побутові сцени, красвиди, романтичні українські руїни будов (наприклад, славної Золотої Брами в Києві — рисунок 1848 р.), символічні образки тощо.

Оскільки Межигір'я було звязане з місцевим ринком, українським покупцем та місцевими потребами, свідчить проречистий факт, що ви-

робляли тарелі з барельєфними портретами визначних українських письменників, вчених і громадських діячів. Найкращими того роду зразками є декоративні тарілки з портретами Шевченка, Куліша і Костомарова. Цікаво, що самий надпис „Куліш“ було виконано „кулішівкою“, себто фонетичним правописом. В стилістичному відношенні, особливо в орнаментіці, найбільше помітно спочатку ампір, згодом еkleктика з натуралістично трактованим рисунком. Проте зустрічаємо і своєрідні українські мотиви, наприклад, оригінально стилізований улюблений український мотив виноградної лози, дубове листя, полеві українські рослини. Також досить часто зустрічається геометрична орнаментика, що близько стоїть до української народної вишивки.

ВОЛОКИТНО на Чернігівщині мало прекрасну фабрику Миклашевських — відомого роду козацької старшини. На жаль ця фабрика зовсім не досліджена, так що не тільки мало знана її історія, але і самі вироби. Техніка порцеляни Миклашевських не уступала мексигірським виробам, як що в деяких випадках не перевищувала їх. Так само, як і в Мексигірру, тут відбивалися зразки англійські і саксонські з ампіровими, універсальними формами та орнаментикою.²³ Поруч з тим відомі вироби народного характеру, що мали на меті заспокоїти смак найширших народних верств, хоч не завжди це завдання сповнялося вдало.

Ще менше знаємо про порцелянову фабрику Марковичів у Глухові. Було це менше підприємство, де працювало до 50 робітників.²⁴ В середині XIX ст. приходить загальний підупад порцелянотового виробництва на Україні. З нових фабрик, що до деякої міри заповнюють брак грубшої і дешевшої порцеляни чи фаянсу для ширших верств люду, треба відмітити три фабрики в Галичині: Глиську, Любичу і Потиліччю — в районі Рави Руської, звідки власне вивозили чудову коалінову гліну для Томашівської фабрики.

ПОТИЛИЧСЬКА фаянсова фабрика, заложена в половині XIX ст., спочатку розвивалася добре, мала коло 150 робітників та її вироби охоче купувалися по цілій Галичині. Але під кінець XIX ст. виробництво значно погіршилося, а в самому кінці XIX ст. фабрика закрилася.²⁵ Тіх кілька зразків тарілок і посуду, як підписаному почастило побажити, а які походили з кінця XIX ст., розуміється, значно відстають перед корецькими та іншими волинськими виробами. Інтересні вони одначе своїми орнаментальними мотивами квітів тощо, які близько стоять до народної творчості. Загалом, потилічські вироби були розраховані для найширших верств покупців, мали попит і серед селянства та мусіли більше звертати уваги на народний смак місцевого українського населення.

В Глиську коло Жовкви виробляли, в свій час дуже розповсюджені фаянсовий посуд і люльки — т. зв. „султанки“. Крім того в Галичині

були фабрики фаянсу і „кам'яних“ виробів у Залозцях, що існували до половини XIX ст., у Сельці (Селисько) що працювала до кінця XIX ст.²⁶ і Краську, Золочівського повіту.

ВОЛИНСЬКІ фабрики другої пол. XIX ст., все ж таки вели перед, хоч і тут виробництво більше задовольняло технічні потреби, тоді, як мистецька сторінка занедбувалася. З більших підприємств згадаємо порцелянову фабрику Зусманів у Кам'яному Броді, що розпочало своє виробництво коло 1876 р. Знаком цієї фабрики був надпис „Flore A. F. Sussman“, „Ф. Б. З.“, або наслідування англійського гербу з надписом „Кам'яно-Брод А. Ф. Зусмани“. З менших фабрик були відомі — в Бараші, Житомирського повіту (1854—1903), Горощак, Романові (наслідування бараніських виробів), Полонному (з 1889 р.) і Топорівці. Дві останні фабрики задовольняли переважно технічні та ін. ужиткові потреби: електротехнічні і санітарні.

КРИЗА порцелянотового виробництва на Україні, що припадає на другу половину того самого століття, повстала через загальне політичне, суспільне і господарське положення України.

Більшість фабрик на Україні кін. XVIII і першої пол. XIX ст., були при сільських фільварках з робітниками, переважно, селянами. Після скасування кріпацтва, промисл панамдрував із села до міста. Але по українських містах в той час економічні відносини погіршилися, через політичний і господарський визиск російської адміністрації. Щодо міського капіталу то рівночасно з економічною експансією з одного боку московського і польського, а з другого боку жидівського і взагалі чужинецького купецтва, з початком XIX ст. українське міщанство і купецтво втратило всі свої становища по містах, втратило й ініціативу в промисловому виробництві.

Ремісництво, організоване в цехах на західно-європейських зразках, становило важливий економічний і громадський чинник міст, що найбільше опирався визискові Москві. Щоб знищити цей опір, російський уряд підкопував економічні спроможності українських цехів. Першою жертвою стало Лівобережжя, де в 1783 р. міста і цехові організації позбавлено автономії. На Правобережжі це сталося щойно 1874 р. „Ремесленое Положеніє“ 1785 р. брало на увагу лише економічне значіння цехів для посилення московського товарообміну, натомість зовсім не турбуючись його розвитком і підготовкою учнівства. Згідно з цим російським законодавством, управн цехів, не тільки стали бюрократичною урядовою інституцією, але й накіннено навіть фіскально-поліційні

обов'язки. Ще далі „Устав цехів“ 1799 р. зовсім підпорядкував цехи під урядовий догляд і старався з цехів зробити менші фабричні підприємства. Отже і тут російський уряд хотів лише видусити для себе все можливе, як з продукційного підприємства, тоді як раніш цехи на Україні були також інституціями технічно-економічними і культурно-освітніми. Постійні утиски цехів централістичною російською владою, скінчилися цілковитою їх ліквідацією в 1900 р., не даючи замість того жадних можливостей продукційного об'єднання та ремісничого шкільництва. Все це мало катастрофальне значіння для розвитку ремісництва і майстерства, зокрема керамічного. Наслідком такого невідрадного положення українського ремісництва та браку організаційної верхівки, в українській промисловості приходить підупад і порцелянового виробництва, особливо в кінці XIX століття.

Порцелянові фабрики на Україні мали, розуміється, величезне значіння в місцевому господарському, культурному і мистецькому життю. Такі великі фабрики, як Корецька, Томашівська, Баранівська, Києво-Межигірська і Волокитницька вели провід поміж іншими фабриками та меншими майстернями. Звідтам запозичалися технічні засоби, форми, орнаментика, мальовання і на тих виробках вироблявся естетичний смак і культурні спрямування цілого населення України.

Коли спробуємо з'ясувати впливи фабричної порцеляни на народну-сільську кераміку, то передовсім можна констатувати в народному виробництві переймання технічних засобів фабрик, як виготовлення фарб, поливи, удосконалення в гончарському колі тощо. В меншій мірі впливали фабричні зразки на орнаменту народного гончарства. З другого боку народна орнаментика, головю рослинні і геометричні мотиви, в великій мірі впливали на фабричні виробки, як це можна доглядати у виробках Баранівки, Межигіря, Волокитня, і навіть Корця.²⁷

Всі ці прекрасні виробки старої порцеляни Української Землі, становлять величезні мистецькі й культурні цінності та є дороговказом для майбутнього світлого розвитку цієї цінної галузі української промисловості.

ЛІТЕРАТУРА

- ¹ І. Фешенко-Чопинський, Природні багатства України, „Українське Краєзнавство“ під ред. В. Січинського, Прага 1944, ст. 172-175.
- ² В. Січинський, Нариси з історії української промисловості, Львів 1938, ст. 35-58.
- ³ П. Смолицhev, До історії порцелянового виробництва на Чернігівщині, „Юв. Збір. на честь М. Грушевського“, Київ 1928, ст. 92-97.
- ⁴ О. фон Гут, Поверхностные замѣчанія подорожѣ отъ Москвы в Малороссію, Москва 1806, ч. II, ст. 110.
- ⁵ В. Січинський, Чужинці про Україну, Прага 1942, 168.
- ⁶ Kolaczowski, Wladomosci tycazacie sie przemyslu sztuk w dawnej Polsce, Krakow 1888, ст. 166.
- ⁷ Soubise Bisier, O fabrykach ceramiki, Warszawa 1913.
- ⁸ Polska Ilustrowana Encyklopedia —Korzec, Fajans, J. Szafran, Garncarstwo ludowe w przemysle ceramicznym, „Przemysl, rzemioslo, sztuka“, Krakow 1924, No. 2.
- ⁹ „Dziennik Wielenski.“ 1830.
- ¹⁰ „Biblioteka Warszawska“, 1889, t. I.
- ¹¹ I. Czajkowska, Dawna ceramika zdobnicza, „Rzeczy piekne.“ 1930, 181-183.
- ¹² J. F. Blacker, The ABC of Collecting old English Pottery, London 1924.
- ¹³ Kolaczowski, Wladomosci . . . під „Porcelana.“
- ¹⁴ Н. Lopaćinska, Fabryki ceramiczne w Tomaszowie i Lubartowie, Sprawozd. Komis. do bad. Hist. sztuki, Krakow, t. IX, ст. CXXXV-CLIII.
- ¹⁵ „Rzeczy piekne.“ 1930, ст. 183.
- ¹⁶ Pzyrembelz, Farturnie polskie dawne i dzisiejsze. Materiały do historii polskiej ceramiki, Lwow 1936.
- ¹⁷ Polska Ilustrow. Encyklop., під „Fajans“, t. 19-20.
- ¹⁸ K. Cernohorsky, Prispevky k dejnam moravskych fayensu, „Vestnik zems. muzea“, Opava 1928, a. 25, tab. III-V.
- ¹⁹ S. Malachowski—Lemicki, Fabryki porcelany i fajansu na Wolyniu, „Rocznik Wolynski.“ 1934, t. III, s. 365-412. — Ceramika polska (katalog), Warszawa 1927.
- ²⁰ О. Орлоблин, Архив Київво-Межигірської фабрики, Записки Іст.-філол. Від. УАН, Київ 1926, кн. IX.
- ²¹ Е. Кузьмин, Межигорскій фаянс, „Искусство“, Київ 1911, ч. 6-7, ст. 255-268.
- ²² О. Гансен, Межигорскія клеяма, „Искусство“, Київ 1911, ч. 6-7, ст. 271-273.
- ²³ М. Біляшєвський, Виставка фаянсових та порцелянових виробів Київво-Межигірської фабрики, Київ 1925.
- ²⁴ G. Lukomskij, Russisches Porzellan, Berlin 1924.
- ²⁵ „Кіевская Старина“, II, 240, Слабченко, Хозяйство Гетьманщини XVII-XVIII ст. Одеса 1922, ст. 156.
- ²⁶ В. Січинський, Архітектура міста Подилича, Львів 1927.
- ²⁷ В. Л. Вироби з порцеляни, фаянсу, майоліки і глини. Виставка археологічна польсько-руська 1885 р. во Львові, Львів 1885, ст. 22.
- ²⁸ В. Січинський, Нариси з історії української промисловості. Львів 1936, стор. 49—52.